

Квашук О. В.

МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ЯК АКТИВНЕ І ЦІЛЕСПРЯМОВАНЕ СТАВЛЕННЯ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА ДО НАВКОЛИШНЬОЇ ДІЙНОСТІ

У статті розглядається моральна свідомість як активне і цілеспрямоване ставлення дитини до навколишньої дійсності, яке формується в процесі вивчення "Основ християнської етики та моралі".

Ключові слова: моральна свідомість, «*Основи християнської етики та моралі*».

В статье рассматривается моральное сознание как активное и целенаправленное отношение ребенка к окружающей действительности, которое формируется в процессе изучения "Основ христианской этики и морали".

Ключевые слова: моральное сознание, «*Основы христианской этики и морали*».

The article deals with moral consciousness as active and purposeful attitude of a children to surrounding reality which is being formed in the process of learning of "Christian ethics and morals".

Keywords: moral consciousness, «*Christian ethics and morals*».

Становлення особистості – процес складний, багатфакторний. Формуються якості особистості, її спрямованість, засоби спілкування, мотиви поведінки; в боротьбі мотивів формується моральний вибір, визначається рівень моральної свідомості й самосвідомості. Виховання особистості – це не лише формування способів і звичок поведінки, що відповідають моральним нормам. В учня необхідно виховувати свідоме ставлення до норм і правил моралі, їх розуміння – від цього залежить самостійність дитини в моральному виборі, в оцінці вчинку або якості особистості, в засобх розв'язання конфліктних ситуацій. Усвідомленість морального вибору забезпечує становлення вміння протистояти негативним впливам, тобто формує моральну стійкість особистості.

Визначаючи моральну свідомість, Н. Левітов вказує на дуже важливу її особливість – зв'язок з працею. «Моральна свідомість – активне і цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності, яке формується в процесі суспільної праці» [2, с. 218].

Наведене визначення свідчить про те, що певна частина дослідників до структури поняття «моральна свідомість» вносять такі компоненти, як моральні знання у вигляді уявлень, понять і ставлення до навколишніх, як прояв засвоєння моральних знань. Інші на перший план висувають оцінку актів поведінки, на основі якої робиться вибір та регуляція поведінки. Перший погляд, на нашу думку, більш повно відображає сутність моральної свідомості і сприймається нами за основу. Виходячи з того, що навчальна діяльність передбачає колективну форму роботи, у процесі якої учні вступають у певні стосунки, у тому числі й моральні, під час яких закріплюються або засвоюються моральні знання, то в подальшому під моральною свідомістю ми будемо розуміти відображення в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємини людей, їх ставлення до громадських справ, до суспільства. При цьому взаємостосунки і ставлення людини мають характер моральної діяльності. Під моральною діяльністю ми розуміємо вчинки, що забезпечують моральну (суспільну, гуманістичну й колективістську) спрямованість навчального процесу та трудових зусиль особистості молодшого школяра.

Розроблюючи нашу тему, ми прагнули довести, що поведінковий підхід до визначення моральної свідомості буде ефективним і дозволить простежити рівні розвитку у різних вікових групах молодших школярів (2-4 класів). Ми прагнули розробити тест, який би давав можливість побачити, наскільки дитина дотримується моральних норм у реальному житті і як саме (ситуативний підхід), оскільки на сьогодні дослідження є дуже актуальним у зв'язку з високим рівнем агресії, девіантної поведінки. У подальшому планується удосконалити наше дослідження з метою чіткого розмежування і характеристикою моральної свідомості дітей з прогнозуванням певного типу поведінки.

Актуальність вибору створення цієї методики зумовлена тим, що на сучасному етапі в психологічній літературі не існує відповідної методики, яка б досліджувала моральну свідомість молодших школярів. Тому ми намагалися створити такий тест, який досліджує прояв емпатії та саморефлексивності в молодшому шкільному віці. Адже цей період є дуже важливим у розвитку особистості, саме в цей час формуються ціннісні орієнтації, моральні принципи, якими людина буде користуватись упродовж всього життя.

Мета роботи – проаналізувати та дослідити моральну свідомість молодших школярів.

Досягнення мети вимагає реалізації таких дослідницьких завдань:
– здійснити теоретичний аналіз моральної свідомості в молодшому шкільному віці;

- визначити рівні моральної свідомості;
- визначити, яка поведінка буде індикатором прояву моральної свідомості;

В результаті розробленого та проведеного нами тесту, ми очікуємо отримати дані про моральну свідомість, а саме про особливості поведінкового прояву моральної свідомості в молодшому шкільному віці, дітьми, які вивчають предмет "Основи християнської етики та моралі".

Молодшими школярами вважають дітей віком від 6/7 до 10/11 років, які навчаються у 1–4 класах сучасної школи. Цей віковий період завершує етап дитинства. Опановуючи новий для себе вид діяльності – навчання, молодші школярі ще багато часу й енергії віддають грі. У цих видах діяльності розгортаються їх стосунки з ровесниками і дорослими, особистісне психічне життя і психічний розвиток, формуються психічні новоутворення, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу і самопізнання, відкривають нові власні можливості і перспективи.

Головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення своєї внутрішньої позиції, що дає підстави вважати цей вік зрілим дитинством.

У процесі навчальної діяльності розвиваються основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія. Моральна свідомість – складний, суперечливий феномен духовної культури, що має свої рівні, форми, структуру. Вона функціонує на двох рівнях – емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи один одного.

За походженням і змістом моральні почуття є соціальними, вони формуються і розвиваються тільки в суспільстві у процесі взаємодії соціальних індивідів за допомогою виховання і самовиховання. Культура моральних почуттів є вираженням міри моральної розвинутості особистості, її здатності до морального резонансу (милосердя, співчуття, співпереживання) і виявляється у вчинках, культурі поведінки. Почуття, переживання є основою мотивів, ідеалів, оціночних уявлень, ціннісних орієнтацій. Цей рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Реакції виявляються у почуттях симпатії, антипатії; любові, ненависті; довіри, недовір'я; обов'язку, відповідальності; національної гордості, космополітизму; гідності, вимогливості; егоїзму, альтруїзму тощо.

Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається у системі моральних знань, перш за все, етичних, про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, у яких теоретично об-

грунтується моральність та її елементи. Своїм змістом цей рівень моральної свідомості дає уявлення про те, якою має бути дійсність відповідно до потреб суб'єкта. Це ідеальна проекція того, що бажається, вимагається, необхідно бути, тобто загальноісторичні абсолютні потреби суспільного розвитку, що становлять одночасно і мету, і засіб такого розвитку.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості тощо – що у сукупності становлять емоційно-почуттєвий рівень. Раціонально-теоретичний пов'язується з системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок, наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі і вищі зокрема. Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Важливою її складовою є воля, що концентрує зусилля особистості, перетворює індивіда на активного суб'єкта і переводить переконання, бажання, цілі у конкретні дії, вчинки. Індивідуальна моральна свідомість у єдності почуттєвого, раціонального і вольового складників формується у взаємодії з суспільною моральною свідомістю у повсякденній моральній творчості.

І. Мар'єнко [3], О. Антонова, Ю. Костюшко, О. Дубанесюк [5] дотримуються такого визначення моральної свідомості: «Моральна свідомість школяра – одна із сторін суспільної свідомості, її суб'єктивно-ідеальна форма, яка у вигляді уявлень і понять відображає реальні відношення і регулює моральну сторону його діяльності» [5, с. 269].

Визначаючи моральну свідомість, Н. Левітов вказує на дуже важливу її особливість – зв'язок з працею. «Моральна свідомість – активне і цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності, яке формується в процесі суспільної праці» [2, с. 218].

Моральна свідомість, як складне психологічне утворення, повинна мати певну структуру. Слід зазначити, що серед філософів, психологів, педагогів не існує загальноприйнятої точки зору щодо структури моральної свідомості особистості. Щоб визначитись в цьому, розглянемо деякі підходи в цій галузі.

О. Целікова [6] вважає, що моральна свідомість особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії моральних цінностей; моральних уявлень; моральних поглядів; моральних переконань; моральних мотивів; здійснювані у вчинках й поведінці моменти раціонального та емоційного.

Досліджуючи проблему виховання моральної свідомості, І. Мар'єнко [3] виділяє такі її структурні елементи: моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання; моральні переконання; ціннісні орієнтації; інтерес до моральних проблем; моральні мотиви; моральні стосунки.

У структурі моральної свідомості О.Бондаревська [1] виділяє три компоненти:

– нормативний, до якого належать моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості;

– оціночний, до якого належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, що використовує особистість в практичній діяльності;

– регулятивний, до якого належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості.

Розглядаючи різні підходи вчених до визначення структури моральної свідомості особистості, можна виділити загальні структурні компоненти, що характерні для кожного із підходів. До таких структурних компонентів моральної свідомості, попередньо згрупувавши їх, ми відносимо:

– *когнітивний*: моральні уявлення; моральні поняття; моральні знання;

– *світоглядний*: моральні переконання; моральні ціннісні орієнтації; ставлення, інтерес до моральних проблем;

– *поведінковий*: моральний мотив; моральні стосунки;

– *емоційний*: моральні почуття;

Розподіл за групами структурних компонентів дуже умовний, тому що в реальних умовах ставлення особистості до навколишніх виявляється у взаємодії всіх компонентів, комплексно. Фактично ці компоненти функціонують у моральній свідомості як єдине ціле. Але, на нашу думку, групування таким чином структурних компонентів моральної свідомості відповідає основним проявам активності особистості в певній діяльності (пізнавальній, трудовій, моральній, під час спілкування).

Важливе значення для визначення взаємозв'язку когнітивного, емоційного та поведінкового (моральних ставлень) компонентів моральної свідомості має розуміння ставлення людини як особистості до навколишнього світу й до самого себе. «Психологічні відношення людини у розвинутому вигляді, – відзначав відомий психолог В.М'ясищев, – являють собою цілісну систему індивідуальних, вибір-

кових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Ця система є наслідком всієї історії розвитку особистості, вона виражає її особистий досвід і внутрішньо визначає її дії, її переживання» [4, с.111]. Таке розуміння ставлення людини дає можливість зрозуміти, що моральна свідомість формується в процесі спілкування особистості з навколишніми, в результаті чого у неї може розвиватися (в залежності від того, яким є це спілкування) сприйняття іншої людини як вищої життєвої цінності.

Органічна єдність усіх структурних компонентів моральної свідомості не свідчить, однак, про тотожність їх психологічного навантаження, яке вони несуть у процесі формування моральної свідомості особистості.

Виходячи з характеристики структурних компонентів моральної свідомості, їх взаємозв'язку, можна зробити висновок, що структура моральної свідомості школяра постійно розвивається й удосконалюється разом з розширенням життєвого досвіду та змінами умов виховання. Але в цьому віці пріоритетний розвиток набувають когнітивний і поведінковий компоненти моральної свідомості як такі, що відображають особливості її розвитку в молодшому шкільному віці.

Перш ніж розпочати конструювання тесту, було чітко встановлено, для чого він нам потрібний. Лише після формулювання цілі нашого майбутнього тесту ми взялися до розробки специфікації майбутнього тесту. Найзручніше це було здійснити у формі таблиці, в якій по горизонталі розміщуються сфери, які будуть досліджуватися: три рівні прояву моральної свідомості (моральні норми, емпатія, рефлексивність); які можуть проявлятися: у поведінкових та емоційних шляхах (опис у теоретичній частині).

Загальна кількість запитань становить тридцять, проте, після пілотажного дослідження, ми відберемо найкращі запитання до кожної шкали. Враховуючи специфічність вікової групи, ми обрали 30 запитань і в цьому допустили помилку, адже можна було б підібрати і більшу кількість запитань для подальшого відсіяння.

Проведення пілотажного дослідження припускає виконання завдань тесту особами, які мають подібні особливості з тими, для дослідження яких призначений тест. Оскільки наш опитувальник призначений для дітей молодшого шкільного віку, психічно нормальних представників популяції, то необхідно сформулювати репрезентативну групу досліджуваних. Зробити це набагато складніше, ніж підібрати будь-яку специфічну групу. Зазвичай підбір респондентів, які сформували б репрезентативну вибірку, займає дуже багато часу, бо треба врахувати багато аспектів. Саме тому за браком часу та фізич-

них можливостей ми не могли сформувати репрезентативну вибірку. Але на майбутнє варто зазначити, що особи, які беруть участь у пілотажному дослідженні, повинні відрізнятися за демографічними показниками, такими як вік, стать та ін.

Вибіркову сукупність нашого дослідження становили учні 4-их класів загальноосвітньої школи 1-3 ступеня № 1 в м. Острозі, віком від 10 до 12 років. Гендерна представленість у вибірці була рівномірною, оскільки в дослідженні із 32-ох чоловік брали участь 17 представників чоловічої і 15 жіночої статі. Проводилось опитування в специфічних умовах (в період епідемії грипу), адже серед чотирьох 4-их класів було тільки 32 чоловіки з нормальним станом здоров'я, інші діти хворіли.

Оскільки можливостей для проведення і обрахування показників на достатній кількості респондентів (400-500 чоловік) не було, ми аналізували дані, отримані в результаті опитування 32 інформантів. При відборі досліджуваних ми використали випадковий метод для того, аби забезпечити рівну можливість потрапляння в дослідження всіх одиниць генеральної сукупності.

Основні параметри, які можуть спричинити незадовільні показники надійності та валідності, це – соціальна бажаність, адже певний рівень освіченості між дітьми 2-го і 4-го класу надто помітний. І на сьогодні день дітям викладають певну кількість предметів («Етика», «Валеологія», «Християнська етика»), що формують уявлення про схвалення вчинків і думок у суспільстві. Щодо культурних особливостей, то всі респонденти є учнями одного навчального закладу, які свідчать про те, що світоглядні позиції у них є схожими; вони є представниками однієї нації; освітній рівень також знаходиться приблизно на однаковому рівні.

Одним з недоліків нашої вибірки є те, що всі респонденти є учнями однієї школи. Але все ж таки їх можна диференціювати, тому що вони навчаються в різних класах (тому світогляд формується в них різний), з різним класним керівником і різними педагогами, також мають не однакове фінансове становище.

Але все ж таки всіх цих недоліків можна уникнути, якщо мати сприятливі для цього умови і більший проміжок часу для роботи.

Відбір якнайкращих завдань для остаточної версії опитувальника включає визначення частки тих, що відповіли правильно (відповідно до ключа) і дискримінативності кожного завдання. Ми склали таблицю аналізу завдань, у якій кожна колонка містить завдання, а кожен рядок – обстежуваного. Потім ми додали бали по кожній клітці для отримання загального бала після кожного рядка і загального бала по кожній колонці (завдання). Наступним нашим кроком буде вирахуван-

ня показника, який визначає частку випробовуваних, таких, що відповіли відповідно до «ключа» опитувальника або індекс ефективності завдання. Цей показник підраховується діленням кількості обстежуваних, таких, що дали правильну відповідь, на їх загальну кількість. Індекс ефективності повинен бути в межах від 0,25 до 0,75, а найкращий показник – 0,5. Показник нижче за 0,25 свідчить про те, що кількість досліджуваних, які дали позитивну відповідь, досить мала, а показник більше за 0,75 – що питання є соціально бажаним, такі питання виключаються. Проте для того, щоб із загальної кількості питань виокремити лише найкращі, потрібно також підрахувати коефіцієнт дискримінації. Дискримінативністю вважають міру ефективності успішності виконання однієї задачі всьому тесту. Оскільки у нас дихотомічні шкали, то для визначення коефіцієнта дискримінації ми використовуємо точечно-бісеріальну кореляцію. Цей показник має бути більшим за 0,2, якщо показники по запитанню нижчі за 0,2, це питання виключається.

Тому щоб відібрати найкращі запитання, які найповніше характеризують дані досліджувані ділянки, проаналізуємо індекси ефективності і дискримінативності кожного завдання, по кожній шкалі.

Надійність – це характеристика методики, яка відображає точність психодіагностичних вимірювань, а також стійкість результату тесту, до дії сторонніх випадкових чинників. Надійність за внутрішньою узгодженістю ми обраховуємо за допомогою коефіцієнта К'юдера-Річардсона, оскільки саме він використовується для дихотомічних шкал. Для початку ми вирахували дисперсію для показників тесту, далі вирахували число досліджуваних, які дали ключову відповідь для кожного запитання. Перемножили PQ , де P – це доля досліджуваних, які дали ключову відповідь на запитання, а $Q=1-P$. Підставивши дані в формулу, ми отримали наступний показник 0,6. Про надійність тесту ми можемо говорити лише тоді, коли коефіцієнт К'юдера-Річардсона є більшим за 0,7. Перейдемо до характеристики окремо по кожній шкалі.

Надійність за внутрішньою узгодженістю становить лише 0,6, цей показник свідчить про те, що надійність є не високою, на це може вплинути мала кількість запитань, адже ми знаємо, що даний показник зі збільшенням питань зростає, або вплинули інші чинники. Показник надійності при розчепленні тесту навпіл становить лише 0,24, він є досить низьким і свідчить про те, що частини тесту не корелюють між собою.

Дискримінативність – це здатність окремих завдань та тесту в цілому диференціювати досліджуваних щодо максимальних і мінімальних результатів тесту. Дискримінативність тесту ми вираховуємо за

допомогою коефіцієнта дельта-Фергісона (це відношення між показником дискримінативності, отриманим за деяким тестом і максимальним значенням дискримінативності, яке може забезпечити такий тест). Тест вважається дискримінативним, якщо даний показник дорівнює 1. У нашому тесті дискримінативність дорівнює 0,86.

Отже, нами був створений опитувальник на дослідження моральної свідомості молодших школярів, який дає змогу визначити певний рівень їх моральної свідомості.

При математичній обробці він дав хороші показники щодо дискримінативності завдань тесту в цілому, що було нам дуже важливо, адже це свідчить про те, що наш тест чутливий до індивідуальних особливостей кожного. Також ми отримали високі показники щодо надійності за внутрішньою узгодженістю, задовільні оцінки по конкурентній валідності, але нам необхідно допрацювати очевидну валідність тесту. Це дає нам змогу говорити про певну ефективність нашого опитувальника.

Проте існують певні недоліки. Не було обраховано ре тестової надійності, що є важливим показником, який показує вплив зовнішніх факторів на результати, проте проведення ре тестової надійності потребує проміжку часу між тестуваннями 3-6 місяці, що власне і потребує подальшого проведення і доопрацювання.

Після проведення пілотажного дослідження було відсіяно багато запитань, можливо, це пов'язано з недостатнім вивченням теоретичного конструкту, тому на майбутнє хотілося б переглянути деякі запитання, додати нові та вдосконалити їх.

Підсумувавши нашу роботу щодо дослідження моральної свідомості молодших школярів, можна зробити висновок, що це дослідження є досить ґрунтовним та актуальним на сьогодні.

Література:

1. Бондаревская Е. В. Формирование нравственного сознания старшеклассников // Советская педагогика. – 1980. – №1. – С. 42-49.
2. Левитов Н. Д. Детская и педагогическая психология. – М.: Просвещение, 1964. – 476 с.
3. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. – М.: Просвещение, 1980. – 183 с.
4. Мясичев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека // Психологическая наука в СССР. В 2-х т. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – Т. 2. – С.110-125.
5. Практикум з педагогіки: Навч. посібник / За заг. ред. О.А.Дубасенюк та А. В. Іванченка. – К.: ІСДО, 1996. – 432 с.